

ЛЬВІВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ФІЗИЧНОЇ КУЛЬТУРИ
ІМЕНІ ІВАНА БОБЕРСЬКОГО

Кафедра економіки та менеджменту

Стахів І.М.

ЛЕКЦІЯ № 1

Предмет і метод історії економіки та економічної думки

з навчальної дисципліни

«ІСТОРІЯ ЕКОНОМІКИ ТА ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ»

Для студентів спеціальності 073 Менеджмент

Тема 1. Предмет і метод історії економіки та економічної думки

План

1. Предмет і методологія історії економіки та економічної думки, її місце в системі економічних наук
2. Проблеми періодизації історії розвитку економіки та економічної думки. Цивілізаційна парадигма суспільного розвитку

1. Предмет і методологія історії економіки та економічної думки, її місце в системі економічних наук

Історія економіки та економічної думки є складовою системи економічних наук, загальним науковим об'єктом дослідження яких є економіка. Поняття «економіка», похідне від грецького «oikonomia», використовується для визначення сфери суспільного життя, де створюються, розподіляються та споживаються життєві (матеріальні та духовні) блага для задоволення потреб людини та суспільства. Це сфера господарської діяльності людини, сфера господарювання.

Предметом історії економіки та економічної думки є

- становлення, функціонування та розвиток економіки у процесі історичної еволюції на мікро-, мезо-, макро- і глобальному рівнях; конкретні форми становлення, розвитку і функціонування економічних систем у різні історичні епохи з урахуванням національних, природних, політичних, духовних та інших особливостей конкретних країн, їх угруповань, міжнародної економіки, системоутворюючі зв'язки економічних систем;
- системний погляд на історичний процес виникнення, розвитку, змагання та зміни економічної думки, закономірностей її еволюції та ролі в розвитку цивілізацій. етапні внески видатних особистостей, основних шкіл, течій та напрямів; аналіз фундаментальної бази хрестоматійних позицій економічної науки та сучасних економічних вчень; адекватність, повнота та достовірність теоретичного

відображення закономірностей перебігу господарських процесів на певному етапі історичного розвитку;

- встановлення та дослідження методологічних засад історико-економічного аналізу, еволюції методів пізнання економічної дійсності.

В українській історико-економічній літературі поряд з поняттям «економічна система» використовують також поняття «господарська система». Існує два основних підходи до його ідентифікації у певних критеріальних аспектах. Господарська система розглядається як ціле з такими складовими як територіальний і демографічний компонент, особливості соціально-економічних відносин, галузі матеріального виробництва, сфери фінансів, грошового обігу та кредиту, внутрішній та зовнішній ринки, підсистема державного регулювання економіки. Господарська система аналізується на основі системності як цілісне утворення, визначальними характеристиками якого є рівень техніки та технології у процесі виробництва суспільних благ і функції людей; наявні у суспільстві форми власності на засоби виробництва; суспільна зрілість людей та форми їх суспільної залежності, свідомо організована господарської діяльності людей, зокрема зміна ролі держави у господарській системі. Спільним у дослідженні економічних систем є аналіз системоутворюючих зв'язків її складових.

У системі економічних наук та економічної освіти історія економіки та економічної думки — самостійна фундаментальна наука та навчальна дисципліна.

Історія економіки та економічної думки логічно доповнює та поглиблює знання з політичної економії, мікро- та макроекономіки, функціональних і галузевих економічних наук, систематизує та аналізує економічні знання. У ній сконцентровано пізнавальний досвід поколінь з дослідження соціально-економічних проблем, який використовують для формування сучасної політики, теорії та практики. Історико-економічні знання є у структурі кожної економічної науки у формі її історії, вони дають змогу отримати інформацію про напрямки, темпи та проблеми розвитку, пізнати методологічні підходи дослідження. Історико-економічна наука забезпечує синтез історико-економічних і теоретичних знань сучасних економічних наук, відіграє роль пропагандиста інтеграції наукового принципу розвитку в галузевих і функціональних науках, є ініціатором постановки міждисциплінарних проблем, сприяє гуманізації наукового змісту економічних знань. Вона тісно пов'язана з історією, філософією, географією, соціологією, політологією та іншими суспільними науками.

Вивчення історії економіки та економічної думки є умовою для визначення об'єктивних закономірностей розвитку світової економіки, дозволяє розкрити взаємозв'язок теорій та умов їх виникнення, з потребами економічної практики. Вивчення господарського досвіду та сучасних проблем економічної теорії, проведення порівняльного історико-економічного аналізу дають змогу забезпечити єдність теорії, історії та соціально-економічної практики, ефективний вихід економічної науки в сучасність.

Історія економіки та економічної думки виконує такі функції:

- *світоглядну* — формування наукової картини світового процесу господарської еволюції людства;
- *аккумулятивну* (нагромадження) — збір, вивчення та узагальнення господарського досвіду людства;
- *пропедевтичну* (підготовча) — визначення змісту базових економічних термінів на основі конкретних фактів з економічної історії;
- *формування реалізму економічного мислення* — вивчення й аналіз позитивних і негативних факторів, що впливають на досвід господарської діяльності людства;
- *методологічну* — історична ілюстрація та критика економічних законів і теорій економічної теорії, наукове обґрунтування нових економічних теорій;
- *прогнозування* — на основі використання досвіду, передбачення майбутнього розвитку;
- *виховну* (гуманістичну) — уміння приймати рішення, враховуючи політичні та моральні чинники.

Сучасна наука виокремлює такі науково-організаційні форми історико-економічних досліджень як економічна думка, економічне вчення, школа, течія та напрями економічної думки, концепція та теорія. Поділ на школи, течії та напрями умовний і залежить від критеріїв, проблематики і методології, що кладуться дослідниками в основу їх визначення.

Економічна думка є найзагальнішим, широким і багатоплановим поняттям, яке охоплює сукупність усіх поглядів і побажань з економічних питань, які існували та існують у суспільній свідомості.

Погляд — це напрям думок, точка зору, переконання.

Економічне вчення — це система упорядкованих та пов'язаних між собою поглядів і думок, в яких сконцентровано теоретико-методологічне відображення історичного процесу пізнання економічних явищ і процесів, система поглядів у певний період розвитку знань.

Школа економічної думки — сукупність економічних учень, об'єднаних базовими ідейними принципами, спільністю та наступністю методів.

Течія економічної думки — сукупність шкіл, які пропонують альтернативні варіанти або модифікації розвитку єдиних вихідних принципів економічних досліджень.

Напрямок економічної думки — наймасштабніше утворення в історії економічної думки, яке охоплює сукупність течій, які відстоюють базові принципові положення та еволюціонує протягом тривалого історичного періоду.

Теорія — це структурована за допомогою наукових категорій, понять і законів система достовірних теоретичних та емпіричних знань, яка дає цілісне пояснення всього різноманіття фактів і подій господарського життя певної економічної системи. *Концепція* — сукупність або система поглядів, спосіб розуміння, тлумачення певного предмету, провідний задум, що визначає стратегію дослідження.

Методологія історії економіки та економічної думки. Прогрес наукового знання досягається як в теоретичному пізнанні, так і в методах, що використовують дослідники. Теорія та методологія утворюють внутрішню єдність. Співвідношення теоретичних і методологічних аспектів реалізується у положенні, що кожна попередня економічна теорія в міру своєї фундаментальності та наукової значущості володіє потенціалом і функцією методу для наступних теорій, що зумовлює спадкоємність економічних теорій. Якщо предмет науки розкриває, що пізнається, то метод — як пізнається. **Науковий метод** — це шлях пізнання, сукупність взаємопов'язаних засобів і правил дослідження та здобуття знань, їх обґрунтування. Застосування окремих методів не може бути довільним, вони повинні відповідати особливостям предмету дослідження. Вивчення методів пізнання як системи займається наука методологія. *Функціональна роль методу та методології полягає у побудові певного теоретичного обґрунтування, виявлення принципів і внутрішньої логіки формування системи теоретичного знання, взаємозв'язку її структури та механізму функціонування.*

Методологічні засади історії економіки та економічної думки ґрунтуються на використанні загальнонаукових і спеціальних методів економічної науки. Українські дослідники вважають, що *метод історико-економічного аналізу є системною конструкцією, до якої належать сукупність методів наукового пізнання.*

Сучасна економічна теорія та історико-економічна наука ґрунтуються на цивілізаційно-еволюційній парадигмі. Еволюційна економічна теорія розглядає економічну систему як динамічну, в зростанні, розвитку та

вдосконаленні, як природно-історичний процес. Методологія еволюційної економіки спирається на діалектичну філософію та логіку, розкриття причинно-наслідкових зв'язків і залежностей у розвитку економічних систем, єдність теорії та практики, закони еволюції органічної системи. Цивілізаційна парадигма пізнання суспільних процесів використовує системно-синергетичний метод. Згідно *загальної теорії систем*, розробленої в 30-х рр. ХХ ст., по-перше, система аналізується як множинність взаємодіючих елементів, об'єднаних структурою зв'язків, що забезпечують взаємосприяння та взаємообмеженість їх властивостей і функцій; по-друге, використовуються принципи диференціації та інтеграції, коли визнається об'єктивна необхідність поділу конкретної системи на частини з наступною інтеграцією їх у цілісність, що має нові якості; по-третє, як стимул розглядається не причина (минула подія), а робиться наголос на результат.

Метод наукової абстракції дозволяє відобразити загальні та найсуттєвіші властивості економічного життя суспільства, що узагальнюються поняттям «економічні категорії».

*Метод емпіричного (грецьк. *emperia* — досвід) дослідження* (спостереження, порівняння, вимірювання, систематизація подій і фактів) дозволяють описати, порівняти, дослідити та узагальнити реальні економічні явища, сформулювати знання про економічну дійсність. Цей метод спирається на філософію позитивізму, критерієм істини є два головних принципи: верифікація (перевірка гіпотези, теорії) та фальсифікація (заперечення гіпотези, теорії). Емпіричний метод використовує *економічна компаративістика*, що досліджує розвиток економічних систем та його соціально-економічні наслідки в різних зіставленнях у національному, регіональному та світовому масштабах, тенденції та особливості розвитку економічних систем постсоціалістичних країн в умовах ринкових перетворень. В оцінці історичних фактів і подій значну роль відіграють *кліометричні дослідження*, що використовують статистичні методи дослідження за допомогою ЕОМ, моделювання, аналогії й альтернативи для пояснення минулого, економічну теорію для вивчення економічної історії.

Історико-економічний аналіз — це поглиблене дослідження системності, рівня інтегрованості та причинно-наслідкового механізму процесу економічного розвитку, відмова від догматичного розуміння історії розвитку економіки та визнання плюралізму форм теоретичного відображення економічної дійсності.

Вирішальне значення у методологічному арсеналі має *системно-структурний (системно-функціональний) метод*, згідно з яким економіка вивчається як система з широкими функціональними зв'язками, коли ціле та

його частини взаємопов'язані різноманітністю внутрішніх і зовнішніх зв'язків, структурних елементів та рівнів.

Історико-генетичний метод дає змогу з'ясувати послідовний аналіз фактів і процесів генезису та еволюції об'єктів дослідження, розкриття причинно-наслідкового механізму розвитку економіки, визначити місце і роль теорії у сукупному системному знанні певної історичної доби, розкрити зв'язок між теоріями минулого та сучасного, взаємозв'язок ідей з політикою та практикою.

Історико-порівняльний метод порівнює об'єкти історико-економічного дослідження у часі та просторі, виявляє взаємодію загального, особливого та одиничного в економічному розвитку.

Історико-типологічний метод виявляє однотипні властивості та ознаки у різних явищах і подіях економічного життя. *Порівняльно-статистичний* — отримання, обробка, збирання і відбір, класифікація і аналіз історико-статистичної інформації. *Монографічно-дедуктивний метод* встановлює загальні закономірності через вивчення окремих економічних структур.

Проблемно-логічний метод дослідження розкриває глибинні сутнісні характеристики на основі виявлення внутрішньої логіки, дає змогу представити розвиток економіки та економічної науки як об'єктивно-зумовлену історію.

Історико-економічна наука використовує *метод економічного моделювання*, що здійснює пошук найбільш ефективних, оптимальних схем організації економічних систем, є формалізованим описом і кількісним виразом економічних процесів і явищ. *Метод ідеальних типів* є теоретичною моделлю, що найповніше відбиває певний стан господарської системи, її ідеальний тип, використовується для розкриття особливостей господарської сфери конкретного суспільства на відповідному етапі його історичного розвитку. *Метод контрфактичних моделей* визначає можливості альтернативних шляхів розвитку, висвітлення невикористаних можливостей, позитивних і негативних сторін реального процесу. *Абсолютистський* (від лат. «самостійний») підхід полягає у розгляді теорії як безперервного прогресу від помилкових тверджень до істини, яка зводиться в «абсолют». Цей підхід виключає можливість існування інших методологічних підходів. *Кумулятивний підхід* (від лат. «накопичення») припускає, що нові за часом теорії є беззаперечно краще «старих», отже, вивчати останні необов'язково. *Релятивістський підхід* (від лат. «відносний») відкидає можливості пізнання об'єктивної істини взагалі на підставі повної відносності усіх людських знань.

2. Проблеми періодизації історії економіки та економічної думки. Цивілізаційна парадигма суспільного розвитку

Наукова періодизація — це узагальнена характеристика об'єкта дослідження через поділ процесу розвитку на якісно відмінні періоди, усвідомлення його структурної еволюції в кожний конкретний період розвитку. Питання періодизації історичного розвитку господарських систем є дискусійним у вітчизняній і зарубіжній історико-економічній науці. На сьогоднішній день загальноновизнаної обґрунтованої концепції періодизації, що охопила б всю історію людства, не існує.

Функціонально-пізнавальне значення *періодизації історії економіки* полягає у визначенні логіки історичного розвитку господарських систем суспільства, характеристиці їхніх ключових періодів та етапів розвитку, якісних змін в них, процес зростання цілісності системи, *періодизації історії економічної думки* — у відтворенні особливості економічних ідей у кожний конкретний період їх розвитку, врахуванні спадкоємності економічних знань, виявленні основних віх її поступального розвитку.

Погляди про поступальний рух економічного життя висловлювали давньоримські мислителі Овідій, Лукрецій Кар, Вітрувій. Так, Вітрувій зазначав, що господарська діяльність людини характеризується такими стадіями, як освоєння вогню, перехід до будівництва житла, приручення тварин, нагромадження досвіду та знань, винахід і вдосконалення знарядь праці для виробництва життєво необхідних благ. У XV–XVI ст. у працях Ф. Патріці, І. Барбаро, Г. Аґріколи, А. Рамеллі та ін. формується ідея значення промисловості (ремесла) як джерела розвитку суспільства.

У добу комерціалізації економіки та Просвітительства другої половини XVIII ст. сформувалася *еволюційна парадигма*, що обґрунтовує повільний, лінійний, безконечний, необоротний і висхідний розвиток людства, прогрес як загальний закон еволюції, критерієм періодизації історії було використано суспільний поділ праці. Так, **А.-Р. Тюрго** вперше впровадив у наукове використання поняття «прогрес» як розвиток більш досконалого із менш досконалого, писав про науково-технічний і суспільно-моральний прогрес людства на чолі з країнами Західної Європи. Історію економіки розглядав як розвиток таких етапів: 1) дикунство з мисливством, 2) приручення тварин, 3) освоєння землеробства, будівництво міст, 4) поява «механічних мистецтв» (ремесел), торгівлі, суспільного життя. **А. Сміт** розглядав чотири стадії економічного розвитку людства: полювання, збиральництво, сільське господарство, комерційне суспільство. **Ж. А. Кондорсе** визнавав безконечність і незворотність еволюції людського суспільства, десять історичних епох від риболовства, збиральництва та полювання до прогресу людського розуму. В працях **А. Фергюссона** виокремлено три стадії

господарського розвитку від мисливства і збиральництва до скотарства і землеробства, які вперше отримали назви дикунства, варварства та цивілізації. Він обґрунтував зв'язок між формами господарювання, майновими відносинами та типами суспільної організації.

У XIX ст. – середині XX ст. у лінійно-стадіальній моделі людського розвитку найвпливовішими були еволюційно-прогресивістська та формаційна парадигми. Відбувалося уточнення концепції стадійності історичного розвитку.

Представники еволюційного позитивізму XIX ст. філософи К.-А. Сен-Сімон, О. Конт і Г. Спенсер, культурологи і економісти Л.Г. Морган, Лавернь-Пегільєн, Р. Джонс, Ф. Ліст, Ф. Теніс сформували загальну теорію еволюції людства та концепцію основоположної ролі матеріального виробництва в суспільному житті. Наприклад, **Ф. Ліст** поділив історію економічного розвитку на п'ять стадій: дикунства, розвитку скотарства, землеробства, землеробсько-мануфактурну, землеробсько-мануфактурно-комерційну. У другій чверті XIX ст. археологи **Х. Томсен** і **Й. Ворсо** розробили періодизацію археологічних пам'яток: кам'яний, бронзовий і залізний віки, яку науковці надалі використовували для характеристики історичної еволюції, досліджуючи суспільний і технологічний розвиток. **Л. Морган** на основі аналізу окремих елементів матеріальної культури описав такі стадії первісного суспільства як дикунство (поява людини, заняття рибальством, використання вогню, лук і стріл), варварство (відкриття гончарного виробництва, зародження тваринництва і землеробства, відкриття заліза). Він стверджував, що цивілізацію започаткували винахід алфавіту та писемності. **Р. Джонс** сформулював поняття «економічна структура нації» як основу історико-економічного аналізу. На думку **Ф. Теніса** історична еволюція відбувалася від первісної громади до аграрного та індустріального суспільства. Російський вчений **Л. І. Мечников** історію народного господарства поділяв на річковий, середземноморський та океанський періоди.

Представники історичної школи (40-і рр. XIX ст. – 30-і рр. XX ст.) основним критерієм розвитку господарства визначали рівень відносної відокремленості господарських одиниць, спосіб розподілу та обміну життєвих благ (так звана мінова концепція). **Б. Гільдебрант** виокремив три стадії в історії господарства: «природне» натуральне господарство середніх віків, в умовах якого відсутній грошовий обіг і практикується обмін товару на товар; грошове господарство мануфактурного періоду, що характеризується поширенням грошей як посередника обміну; розвинене кредитне господарство, в якому обмін здійснюється переважно через кредит. Основу періодизації **К. Бюхера** становила довжина шляху товару від

виробника до споживача: самодостатнє (домашнє) натуральне господарство; міське господарство, в умовах якого продукт переходить безпосередньо від виробника до споживача через місцевий ринок; народне господарство, де панує національний ринок. Згідно з концепцією **В. Зомбарта** і **М. Вебера** еволюцію економіки визначали індивідуальне, перехідне та соціальне господарства. Вчені обґрунтовували соціальний плюралізм (плюралізм факторів), що поєднує техніко-економічні, соціально-організаційні та соціально-психологічні чинники, проте надавали перевагу позаекономічним чинникам. Визначальним фактором формування капіталістичного суспільства М. Вебер вважав протестантську релігію, В. Зомбарт — війни, етнічні конфлікти, розкоші.

Представники американо-європейського неоеволюціонізму (Г.В. Чайлд, Е.П. Чейні, Л. Уайт, Дж. Стюард) в 20–40-х рр. ХХ ст. пояснювали стадіальний розвиток господарства, використовуючи системний підхід і сучасні наукові досягнення, зокрема археології. Британський археолог **Г.В. Чайлд** обґрунтував поняття «неолітичної революції» як перехідний період від стадії привласнюючого господарства (дикунства) до відтворюючої економіки (варварства), від мисливства і збиральництва до землеробства, скотарства і палеометалургії, та поняття урбаністичної «міської революції», змістом якої є поява перших міст як осередків цивілізаційного життя. Міська революція знаменувала перехід від первісності (варварства) до цивілізації. Вирішальним чинником еволюції суспільства вчені вважали технічний та технологічний поступ. Принципово важливою була ідея полілінійності (поліваріантності) загальної еволюції, взаємозв'язку розвитку суспільства і умов зовнішнього середовища, формування різних типів технологіко-екологічних систем.

Постеволюціоністи 50–90-х рр. ХХ ст. історію людства розглядали як стадійний односпрямований соціокультурний поступ, що пройшов стадії доіндустріального та індустріального суспільств, основою розвитку яких є прогрес розуму, науки, техніки та економіки. Вчені зосереджували увагу переважно на двох проблемах: 1) механізмах переходу від привласнюючого до відтворюючого господарства і цивілізації, 2) концепції індустріального суспільства.

Американський економіст, історик і антрополог **К. Поланьї**, досліджуючи економічні системи докапіталістичного і капіталістичного суспільств, зробив висновок, що економічний розвиток необхідно розглядати в контексті єдності з культурними, політичними і соціальними суспільними традиціями. Він обґрунтував, що:

- у докапіталістичних суспільствах економічні відносини існують як складова соціокультурної системи, не мають базового значення.

Детермінують авторитет і соціальний престиж, які забезпечують провідне місце людини в суспільному житті. Соціальні відносини визначають відносини власності. Економічний процес організований через посередництво соціальних інститутів (родинні зв'язки, брак, вік, вірність, покровительство тощо), а не економічних. Поведінку людини визначають не індивідуальні економічні інтереси, а соціальні мотиви;

- форми інтеграції (моделі) не є стадіями розвитку суспільства. Між ними немає чіткої послідовності. Їх можна використати для аналізу суспільств на всіх цивілізаційних рівнях.

Проблемами індустріального розвитку у 1960-х р. почали займатися розробники соціально-інституціональних технократичних концепцій у межах інституціоналізму (У. Ростоу, Р. Арон, Д. Белл, Дж. Гелбрейт, Е. Тоффлер, З. Бзежинський). Головним методологічним принципом періодизації суспільства вони вважають технологічний детермінізм, коли основою розвитку стадій суспільства є технологічний спосіб виробництва (рівень розвитку техніки, технології, організації, галузевий і професійний поділ праці), незалежно від форм власності та суспільних відносин. Всесвітня історія розглядається як перехід від первісності до доіндустріального (аграрно-ремісничого) суспільства, далі до індустріального, а від нього до постіндустріального суспільства. Суспільне виробництво структуризоване, поділено на три сектори: первинний (сільське господарство, гірничодобувна промисловість, лісництво і рибальство), вторинний (промисловість і будівництво), третинний (сфера послуг). Оскільки при такому розумінні капіталізм і соціалізм є лише стадіями індустріального суспільства, концепція індустріального суспільства була доповнена ідеєю конвергентності (наближення) капіталізму та комунізму як варіантних шляхів його розвитку.

У 1960–1970-і рр. почалася розробка теорії постіндустріального суспільства, яка охоплює концепції постіндустріалізму (Дж. Гелбрейт, Р. Арон, Д. Белл), інформаційного суспільства (М. Кастельс, К. Кумар, Ф. Махлуп, Й. Масуда, Дж. Несбіт, У. Хадсон, У. Мартін), суспільство знань (П. Дракер, Р. Кройфорд), технотронного, загальносвітової соціально-економічно-культурної систем, структурних зрушень (К. Кларк, Ж. Фурастьє).

Представники німецького неолібералізму В. Ойкен і Ф. Бьом створили теорію господарського порядку. Виходячи з особливостей сфери обігу і ступенів конкуренції, визначали два «ідеальних типи господарства» як стадії історичного та економічного розвитку: централізовано керована (примусова) економіка або «мінове господарство» та ринкове господарство, в якому економічний прогрес регулюється власне суб'єктами ринкового господарства. В. Ойкен підкреслював, що у чистому вигляді ні один з

ідеальних типів не існує. Сучасні економічні системи поєднують ці типи. Пошуки оптимального соціально-економічного порядку привели до опрацювання моделі «соціально-ринкового господарства», яке поєднує ринкові механізми та державне регулювання.

Модерністська парадигма аналізу суспільного розвитку (С. Блек, Д. Лернер, Ш. Ейзенштадт, С. Хантінгтон) поширилася у другій половині ХХ ст. Вона досліджує процес переходу від традиційного аграрно-ремісничого до сучасного (модерного) суспільства. Виокремилася як складова *школа розвитку або девелопменталізму*, орієнтована на вивчення економічних аспектів модернізації.

У кінці ХХ – на початку ХХІ ст. лінійна перспектива історичного процесу знайшла своє продовження в глобалістичних концепціях теорії прогресу.

Формаційна періодизація, сформована німецьким вченим **К. Марксом** у 40-х рр. ХІХ ст. і переглянута в 1850-х рр., трактувала світовий економічний розвиток як процес виникнення, розвитку та послідовної зміни таких стадій-формацій: первісної, докапіталістичної з азійським, античним, германським способами виробництва, капіталістичної з мануфактурним і індустріальним періодами та комуністичної. Базисною основою переходу від однієї формації до іншої К. Маркс вважав рівень розвитку способу виробництва — історично конкретної єдності продуктивних сил і виробничих відносин, відносно яких держава, релігія, філософія, право, мораль тощо виступають як похідне, надбудовне. Марксизм характеризував економіку через відносини власності та статус праці, що еволюціонувала від рабської до селянської та найманої.

У 70–80-х рр. ХХ ст. науковці колишнього СРСР (Л. С. Васильєв, В. Ф. Генінг, І. М. Дяконов, В. П. Ілюшечкін, М. Ю. Кобіщанов, Л. Куббель, Г. О. Мелікішвілі, Г. С. Померанець, А. І. Першиць, В. В. Струве, А. М. Хазанов) під впливом західних концепцій і на основі власних досліджень почали відмовлятися від традиційної для радянської науки п'ятичленної формаційної системи, опрацьовувати нові підходи щодо стадійності та полінійності історичного процесу. Їх погляди характеризує:

- по-перше, використання технологічно-технічного критерію для поділу історії на первісність, стадію докапіталістичних станово-класових суспільств, капіталістичне класове суспільство та комунізм;
- по-друге, визнання рабовласництва і феодалізму як явищ, притаманних лише європейським суспільствам, відмова від визнання їх окремими формаціями, а також від штучних понять «давнина» і «середньовіччя». Останні традиційно співвідносилися з рабовласницькою та феодальною формаціями і не мають за межами Європи ніякого історичного змісту. Поняття «феодальна економіка» та «рабовласницьке економіка» зберігаються;

- по-третє, визнання ідеї «осьового часу» К. Ясперса філософською революцією, а власне осьового часу трансформаційною стадією в історії доіндустріальної цивілізації;
- по-четверте, приділення значної уваги проблемі полілінійності, зокрема відмінностям суспільств західного і східного цивілізаційного розвитку; визначення різних типів цивілізацій. Аналіз східного і західного типів розвитку людства як базових моделей.

Сучасна компаративна (порівняльна економіка) визначає такі основні ознаки господарства суспільств доіндустріальної, індустріальної та постіндустріальної цивілізацій.

Загальні характеристики доіндустріальної економіки:

- Низький рівень продуктивних сил, повільне економічне зростання, ручний інструментальний технологічний спосіб виробництва. Джерело енергії — людина, тварина, вода.
- Три суспільні поділи праці. Сформувалися основні сфери економіки: сільське господарство, промисловість, обіг. Переважання аграрного сектора над промисловим і торговельним (аграризм економіки). Галузевий характер сфер економіки.
- Перехід від примітивної суспільної колективної (групової) власності на засоби виробництва до приватної власності (індивідуально-трудова, рабовласницької та феодальної). Домінуючий об'єкт власності та головне знаряддя виробництва — земля.
- Позаекономічний примус як засіб організації та привласнення суспільної праці.
- Панування натурального господарства як першого типу економічної організації суспільного виробництва та простого відтворення, генеза товарного господарства, існування простого товарного виробництва як економічного укладу, споживчий характер ринку.
- Структура суспільства жорстко ієрархічна, становище людини визначалося такими позаекономічними чинниками як походження, влада, авторитет, сила.
- Сформувалися країни східної та західної цивілізації, моделі їх економічного розвитку.

Загальні характеристики індустріальної ринкової економіки:

- Машинний, автоматизований технологічний спосіб виробництва. Людина-виробник перетворилася на придаток до машини, частку виробничого процесу. Основний вид енергії — механічна (двигуни парові та внутрішнього згорання, різноманітні генератори), електрична, нафтова. Інтенсивний тип економічного зростання. Наука й освіта — складові

продуктивних сил. Інноваційний розвиток економіки на основі науково-технічного прогресу.

Революційні форми науково-технічного прогресу охопили такі періоди:

- останню третину XVIII – середину XIX ст. — першу НТР або промисловий переворот, завершення якого знаменувало утвердження індустріальної цивілізації;
- кінець XIX – початок XX ст. — другу НТР, на основі досягнень якої відбувалася індустріалізація світової економіки до 50-х рр. XX ст.;
- 1950–1960-і рр. — сучасну науково-технічну революцію (СНТР, третя НТР), з якою пов'язано завершення індустріалізації в усіх сферах господарства, її пролонгація в сучасну науково-технічну і технологічну революцію (СНТТР (або четверту НТР));

- В організації господарської діяльності головну роль відіграє капітал — база виробничих відносин, основна форма багатства суспільства. Панування приватної власності, різноманітність її форм і видів. Багатоукладність економіки. Домінуючою є корпоративна форма власності.

- Розвинена система поділу праці. Структура народного господарства характеризується постійною зміною співвідношення сфер, секторів і галузей щодо їхнього внеску в створення валового внутрішнього продукту (ВВП) і частки в зайнятості населення. У загальному обсязі промислового та сільськогосподарського виробництва промислове становить 80–90%. У промисловості зайнято 45–65% працездатного населення.

- Стандартизація виробничих процесів та продукції, вузька спеціалізація, максимізація обсягів виробництва.

- Повна економічна самостійність і економічна відповідальність товаровиробників. Співіснування багатоваріантності організаційних видів і форм суб'єктів господарювання. Суб'єкти ринкової економіки: домашні господарства, підприємства, держава. Домінування індивідуального інтересу.

- Панування товарної форми виробництва та обігу. Система ринків і конкуренції. Розвинена ринкова інфраструктура.

- Зростаюче значення вдосконалення організації та управління економікою на макро-, мега- і мінірівнях. Розвиток менеджменту і маркетингу.

- Еволюція від об'єктивного саморегулювання економіки і вільної конкуренції до державно-монополістичної та соціально орієнтованої

економіки. Держава втручається у нагромадження національного доходу і впливає на його розподіл між різними сферами економіки.

- Розвиток міжнародної економіки як системи світового господарства і міжнародних економічних відносин. Міжнародна економіка розвивається циклічно, нерівномірно за країнами та регіонами.

- Соціальна структура суспільства базується на майнових факторах і не є жорсткою ієрархічною. Зростання споживання, рівня та якості життя. Основний соціальний конфлікт — між працею та капіталом.

Загальні характеристики постіндустріальної економіки (вона не має остаточних характеристик, наука створила нові поняття: інформаційне суспільство, мережева економіка, інтелектуальне економіка, суспільство знань, нова економіка):

- розвиток технологічного способу виробництва на основі сучасної науково-технічної, технологічної, інформаційно-телекомунікаційної революції. Розвиток самовідтворювальних технологічних структур. Інноваційно-інвестиційний тип економічного зростання. Перетворення знань та інформації на визначальні необмежені фактори суспільного виробництва поряд з традиційними — землею, працею та капіталом;

- утвердження та переважання в структурі національних і світового господарства сфери послуг, всебічний розвиток інформаційного сектору суспільного виробництва;

- інтеграція сфер матеріального та духовного виробництва, їх органічне поєднання у структурну цілісність, спрямованість на всебічний розвиток особистості;

- домінуючий об'єкт власності — інформація. Домінуючий тип праці — інтелектуальна творча праця. Перетворення знань людської особистості на основну форму багатства суспільства, людини в критерій і головний фактор розвитку. Переважання частки людського капіталу в національному багатстві розвинутих країн;

- основними рисами структури власності є змішана економіка із єдністю ринкового механізму та державного регулювання, багатоманітністю форм власності. Домінуючі позиції корпоративної форми власності, зростання значення індивідуально-трудої форми власності. Використання державної форми власності у загальнонаціональних інтересах;

- формування єдиної глобальної світової економіки.

Командно-адміністративна економіка характеризується пануванням державної форми власності, одержавленням управління народним господарством, відсутністю конкуренції, неринковими господарськими

зв'язками, жорстокою ієрархією суб'єктів господарювання та економічних інтересів (реалізація державного інтересу забезпечує відтворення системи), адміністративно-командними методами економіки, централізованим директивним плануванням економіки, домінуванням політики над економікою.